

Keel tekstidena

Reet Kasik

Tartu ülikooli dotsent

Kas laused 1 ja 2 on sama või eri tähendusega?

1. Eesti Telefon tõstab jälle kohalike kõnede hinda.
2. Kohalike kõnede hinnad tõusevad jälle.

Vastus sõltub sellest, mis vaatepunktist me asjale läheneme. Laused kirjeldavad üht ja sama sündmust, aga nad „näevad” seda sündmust erinevalt, mistõttu ka pilt, mille kumbki tekst loob, on lõppkokkuvõttes erinev. Lauses 1 on tegija (firma nimega Eesti Telefon), kes teadlikult ja tahtlikult teeb midagi (*tõstab hindu*) meie, st tarbijate huvide vastu. Lause 2 annab edasi sündmust, mis toimub justkui iseenesest.

Tekstid loovad maailma

Üks tõsiasi, mida me kõik arvame keelekasutuse kohta teadvat, on see, et keel peegeldab tegelikkust (kas siis olemasolevat või kujutletavat). Kumb „tegelikkus” – lause 1 või lause 2 oma – on siis „õige” tegelikkus? Sellisele küsimusele pole võimalik vastata, seepärast tänapäeva teksti uurijad väidavadki, et keel mitte niivõrd ei peegelda, vaid hoopis loob tegelikkust, tekitab uusi tähendusi. Tekstianalüüsi keskseid küsimusi ongi, kuidas ta seda teeb.

Keelekasutus põhineb valikutel. See, kuidas ja missuguste sõnadega me inimesi, asju, nähtusi nimetame ja iseloomustame, loob tähendusi. Kui enamik meist ei tea näiteks Harry Männili nimelisest isikust midagi muud kui seda, mida lehest loeme, siis tähendus, mille me talle anname, oleneb sellest, kas teda nimetatakse seal Venetsueela miljonäriks, Eesti kultuuri toetajaks või Teise maailmasõja aegse Saksa julgeolekupolitsei töötajaks.

Keelekasutaja ei vali üksnes sõnade ja väljendite vahel, ta valib ka kasutatava keelelise struktuuri, lause vormi. Tekst ei ole sama asi kui

sündmus, mida ta kirjeldab. Teksti peaks olema seega võimalik vaadelda tekstina ja eraldi reaalse maailma sündmustest. Keeleteadlane ei vaata esimesena mitte „sisu”, millest tekst räägib, vaid pigem seda, kuidas ta seda teeb. Kui asjast räägitakse teistmoodi, on ka tähendus teistsugune.

Ajalehetekstide poolt loodavas maailmas näib suur osa meie elust alluvat kõrvalekaldumatutele loodusseadustele, ilma et meil endil või kellelgi teisel sellele mingit mõju oleks. Asjad lihtsalt „juhtuvad” või siis mingeid asjaolusid „tuleneb”, „selgub”, „ilmneb” ja „paljastub”: õpilaste hinded koolis paranevad või halvenevad, palk tõuseb või ei tõuse, mered saastuvad ja metsade pindala väheneb, majanduskasv kord aeglustub, kord kiireneb. Tegutsejateks ei ole inimesed, vaid mitmesugused majanduslikud protsessid ja poliitilised olendid: valdade ühinemine ei nihku paigast, majandus- ning teede- ja sideministeeriumi ühendamine võttis kätte ja siirdus määramatusse tulevikku, raudtee erastamine edenes kiiresti, aga siis takerdus, väljaminekud hakkasid ühel heal päeval kasvama.

Selles tegelikkuses tegutsevad inimestesarnastena esitatud rühmad: valitsus komistab, opositsioon ründab, keskerakond avab oma kaarte pikkamööda. Poliitika esineb võitlusena, teatrina ja mänguna, vaid mõned asjatundjad ja juhtivad poliitikud on individualiseeritud nimeliselt, needki peamiselt siis, kui nad midagi ütlevad. On ka terve hulk nähtusi, mis tegutsevad nagu mütoloogilised olendid: majanduskriis kõigutab mingeid aluseid, turumajandus nõuab midagi, erastamine sunnib otsuseid tegema, rahvusvaheline konkurents asetab meid valiku ette.

Sündmuste kirjeldamine iseenesest toimuvatena on sobiv võtte alati, kui tegijate vastutust ei taheta meelsasti välja tuua. Seetõttu koostatakse laused nii, et vaatlusaluseks on iseseisev nähtus, millega toimub üht ja teist. Töötajaid ei vallandata (st keegi konkreetset ei tee seda), vaid nad siirduvad teisele tööle või mõnikord koguni vabanevad. Keegi ei likvideeri ega liida valdu ja maakondi, vaid vajaduse korral need ühinevad.

Kogu maailmas on tähele pandud, et on kaks valdkonda, kus inimesest on eriti vähe jälgi – need on majandus ja keskkonna olukord. See on poliitikute ja vastutajate armastatud keelekasutus, mille on loomuliku tekstitegemisviisina omaks võtnud ka ajakirjanikud. Võib küll tähele panna, et kui toimub midagi meeldivat, siis on tegija naksti lauses olemas: valitsus on see, kes tõstab õpetajate palka või lisab pensionidele 50 krooni. Kui aga asjad lähevad kehvemini, siis pole tegijat kuskil: kui näiteks hiljem selgub, et õpetajate palgad ei tõusnudki või pensionid jäid samaks.

Milline ta on või mida ta teeb?

Üks tavaline küsimus, millega iga keeleteadlane kokku puutub, on küsimus uurimisobjektist: mida me õieti uurime? Kas konkreetset keelekasutust ja olemasolevaid tekste või keelesüsteemi?

Ühed peavad keeleteaduseks eeskätt vastuse otsimist küsimusele, kuidas keel on ehitatud. Uuritakse eri keeletasandeid: on häälikuõpetus, vormiõpetus, lauseõpetus ja sõnavaraõpetus. Iga tasandi uurijad selgitavad välja, millistest väiksematest üksustest see keeletasand koosneb ja millised on nende üksuste ühendamise reeglid. Uurimismeetodid võivad seejuures olla analüütilised või sünteetilised. Analüüsigrammatika kirjeldab mingi tasandi keeleüksuste koostisosi ja nendevahelisi seoseid: misugustest osadest koosneb lause, fraas, sõnavorm või morfeem. Sünteesigrammatika püüab kirjeldada protsesse, mille abil madalama tasandi keeleüksustest pannakse kokku suuremaid üksusi: häälikutest ja morfeemidest sõnavorme, sõnavormidest lauseid.

Teised keeleteadlased peavad oluliseks otsida eeskätt vastust küsimusele, kuidas keel suhtluses „töötab”. Uuritakse keele ühiskondlikku, inimestevahelise suhtlemisega seotud külge, st mitte keelesüsteemi, vaid keelekasutust. Üks rakendusliku keeleteaduse mitmekülgsemaid ja kõige kiiremini arenevaid suundi vaatleb keelt diskursusena.

Mis see diskursus on? Ega seda nii kerge ütelda olegi. Moesõnadega on teaduses samuti nagu elus – mida rohkem ja meelsamini mingit mõistet kasutatakse, seda laiemaks ja ebamäärasemaks tema tähendus muutub. Kõige laiemas mõttes mõistetakse keeleteaduses diskursuse analüüsi all keelekasutuse, kirjalike tekstide, suuliste vestluste ja tervete suhtlusolukordade uurimist. On välja kujunenud vähemalt kaks suunda: vestlusanalüüs uurib suulise suhtlemise võtteid, vahendeid ja vorme, tekstianalüüs tegeleb eeskätt kirjalike tekstidega.

Ühiskonnateadlased on pannud meid uskuma, et elame infoühiskonnas. Aga mida info muud on kui tekstid? Informatsiooni luuakse, levitatakse, ostetakse, müüakse ja vahetatakse keeleliselt, tekstidena. Tekst uurimisobjektina ongi tõusnud olulisele kohale ja võistleb võrdsena sõna, hääliku või lausega keeleteadlaste huvi pärast. Keelekasutuse sotsiaalse külje esiletõus on pannud keeleteadlasi otsima uut tüüpi vastuseid tekstide loomise ja tõlgendamise küsimustele.

Mis on tekst? Kõige lihtsam vastus on, et tekst on kasutusel olev keel. Siit sünnivad uued küsimused. Kus ta kasutusel on – raadios, ajalehes, teadusartiklis või sõpradevahelisel lobisemisel? Kes teda kasutab – arst, diskor, luuletaja, diktaator? Milleks teda kasutatakse – tahetakse

kellelegi midagi selgeks teha, tahetakse midagi teada saada või tahetakse panna keegi midagi tegema?

Keelesüsteemi kirjeldades me selliseid asju ei vaata. Olenemata sellest, kus, kes ja mis eesmärgil keelt kasutab, on keeles ikka 14 käänet oma käändelõppudega ja reeglitega, millal nad liituvad nõrgale, millal tugevale astmele, millal vokaalile, millal konsonandile. Kui hakkame aga huvi tundma selle vastu, et täpselt samasuguse vormilise struktuuriga laused *See leib on uudseviljast* ja *See leib on Turu tänava poest* väljendavad hoopis eri tähendusega suhteid, siis libiseme juba teksti uurimise poolele. See aga kuulub keelekasutuse, mitte keelesüsteemi analüüsi valdkonda.

Tekste on mitut liiki

Tekste uuriva keeleteadlase seisukohalt on keele põhiolemus see, et eri olukordades valitakse erisugune esitusviis, eri sõnad ja laused. Olukorrast olenev esitusviis on saanud aegade jooksul nii loomulikuks, et me ei näe seda alternatiivina, vaid ainukese võimalusena. Me „teame”, et teadustööd ei kirjutata nagu ajaleheuudist ega luuletust nii nagu reklaami. Peame loomulikuks, et ministri sõnavõtt peabki olema kuiv ja ametikeelne, muidu süüdistatakse teda asjatundmatuses ja populismis. Juristi kõnes on ootuspärased pikad, äärmist täpsust taotlevad definitsioonid, kirikuõpetaja jutt peabki kõlama vanaaegselt. Seesama isik, kes koolis on 7. klassi õpilane Jaan Jalakas, on arsti juurde minnes meessoost lapspatient, kodus poeg Jaan, aga pättust tehes ja politsei kätte sattudes alaealine Jaan J. (13, nimi muudetud).

Kõigil on omast vaatepunktist õigus. Õigupoolest oleneb nimetuse valik sellest, kuidas ta sobib kokku teiste samasse teksti valitud väljendite tähendusega. 7. klassi õpilase Jaan Jalaka tegevust iseloomustatakse arvatavasti nii, et ta on käitunud kooliõpilasele sobimatul viisil, minnes vales kohas üle tee, jäänud auto alla ning puudub nüüd kolm päeva koolist, seevastu meessoost lapspatientide kohta öeldakse, et ta on saanud mööduvalt autolt löögi, mille tagajärjel tal on vasaku sääreluu tugev põrutus. Poeg Jaani tegevuse iseloomustamiseks sobib, et ta jooksis üle tee, jäi auto ette ja ta pahem jalg on nüüd üleni sinine; alaealine Jaan J. (13, nimi muudetud) aga rikkus liikluseeskirju, ületades sõiduteed selleks mitte ettenähtud kohas, pörkas kokku mööduva sõidukiga ning toimetati kerge vigastusega haiglasse.

Kuna tähendused tekivad ja kinnistuvad seoses olukorraga ja tähendussüsteemidega, on oluline õppida nägema, kuidas see toimub.

Tegelikult on küsimus keele abil loodavast võimust. Kas majandusest võib rääkida ainult see, kes valdab selle ala sõnavara? Kas ei või olla nii, et seaduste keel juhhib inimesi nõustuma lahendustega, mida ametikeelt valdav jurist või ametnik esitab ja teeb nende eest? Keele ja võimu seost saab analüüsida vaid siis, kui oskame näha ka teisi võimalusi: maja ei ole üksnes maja, vaid on mõnikord ehitis, majake, kodu, pelgupaik, kunstiteos, arhitektuuriline monstrum. Kui näeme alternatiive, hakkame mõistma, mil viisil keskkond – esinemiskoht, ajastu mõttemaailm – reguleerib väljendite valikut.

Lugesin soomekeelses tõlkes prantslase Raymond Queneau teost „Stiiliharjutusi”, kus sama jutt on erinevate keeleliste ja stiililiste vahenditega jutustatud 99 korda. See oli nii tore, et võtsin selle üle ülikoolis peetavasse tekstianalüüsi seminari. Võrdlus on tekstiteooria vaatepunktist väga õpetlik. Lugeja märkab kiiresti, et tekstid hakkavad elama oma elu sedamööda, missugusesse situatsiooni nad kuuluvad ja milline mõju neil on. Sündmus, millest nad räägivad, hajub tagaplaanile ja jutustamise viisid hakkavad saama üha suuremat tähendust. Tekstid seostuvad tihedamini üksteisega kui sündmusega, mida nad kajastavad: luuletus on luuletuse moodi, uudis on uudise moodi, sama esitusviis ühendab rohkem kui sama „sisu”.

Lisan väikese näite siia. Tegin neli varianti. Loodetavasti leidub huvilisi, kes tahaksid jätkata. Võiks proovida hukkamõistvalt, salapäraselt, hirmutavalt, ropult, või kirjutada koguni luuletus või muinasjutt.

Neutraalne tekst

Ajakirjanik tahtis saada intervjuud maailmakuulsalt teadlaselt. Teadlane oli põhimõtteliselt nõus ajakirjanikuga kohtuma, aga ta ei tahtnud rääkida isiklikust elust, vaid uurimistööst. Ajakirjanikule see ei meeldinud, sest maailmas leidis ainult kümme inimest, kes aru said, millega teadlane tegeles. Pika arutlemise peale leppisid nad kokku, et räägivad lapsepõlvest. Sellest sai nii huvitav jutt, et ajakirjanik kirjutas sellest mitu raamatut. Teadlase nimi oli Harry Potter.

Emotsionaalselt

Üks leheneeger mangus ja mangus tundud teadlaselt, et see talle intervjuu annaks. Mitte kuidagi ei läinud õnneks – üks tahtis ühte, teine teist. Üks tahtis teada viimast kui piasija kuulsa mehe elust, teine aga võis magamata ja söömata rääkida oma tööst. No

kedasid huvitas peale kümme aasta teemasuguse! Ehitasid siis lõpuks kiriku keset küla: räägime lapsepõlvest. Oli see alles stoori! Muidugi tegi lehtnik jutust raamatu. Ja kas te kujutate ette – sellest sai bestseller! Kogu maailm loeb põnevusega, missugune on kuulsa teadusemehe Harry Potteri unustamatu lapsepõlv!

Ametlikult

Ületamatute probleemide tõttu teema väljatöötamise käigus ebaõnnestus ühe meediaväljaande toimetuse liikme idee teaduse alal töötava ülemaailmse tuntusega erialaspetsialisti intervjuerimisest. Ebarahuldav tulemus tulenes ühelt poolt kõnealuse isiku soovimatuses käsitleda oma isikliku elu valdkonda, teiselt poolt esimesena mainitud asjaosalise huvipuudusest tööalaste probleemide käsitlemise vastu, seoses eriala vähese tuntusega. Võetud meetmete tulemusena saavutati kompromiss, et jutuajamine hõlmab eeskätt nimetatud isiku elukäiku enne täisealisuse saavutamist. Järgnevalt koostas meediaspetsialist mainitud jutuajamisest väljaande, mille avaldas trükis. Kirjandusteose läbimüük tõusis enneolematule kõrgusele. Intervjueritav oli kodanike registrisse kantud kui Potter, Harry.

Ajalehekeeles

Postimehe väliskorrespondent J. K. Rowling (39) soovis saada intervjuud Londoni lähistel elavalt rahvusvaheliselt tuntud nõidusteaduste doktorilt Harry Potterilt (98). Kahjuks soostus doktor Potter intervjuud andma vaid tingimusel, et küsimused ei puudutaks meie kõigi poolt armastatud teadlase eraelu, vaid piirduksid tööalase tegevusega. Postimehe toimetus pidas auväärses eas professori pikaaegset, kuid üsna keerulist tööd meie lugejatele vähe huvipakkuvaks ning tegi ettepaneku, et doktor Potter jagaks lugejatega mälestusi oma lapsepõlve- ja noorusaastatest. Meie korrespondent ja tuntud teadusmees kohtusid professori mugava kolmekorruselise villa katusekorteris mitmel korral. „Professor Potter on väga vitaalne ja haruldaselt hea mälu. Meie jutuajamised olid äärmiselt usalduslikud ja täiesti avameelsed,” kinnitas meie korrespondent Postimehe uudistetoimetajale telefoni teel. J. K. Rowlingi raamat „Harry Potter ja tarkade kivi” ilmus raamatupoodidesse möödunud nädalal.